

הצלה בסיפורי מעשיות של האחים גרים ובטיפול

מאת: נעמי גוברין, ביבליותרפיסטית M.A ודוקטורנטית בחוג לספרות עברית והשוואתית באוניברסיטת חיפה

במערב גם כיום למרות שקיימים נוסחים עממיים רבים לכל אחת מהמעשיות שהם העלו על הכתב.

מעשיות מתארות אירועים קסומים או מופלאים כחלק בר-תוקף מהניסיון האנושי (Jones,1995). היחס של הז'אנר הזה לקסם ולפנטזיה וההכלה של אלמנטים אלו בתוכו, מבחין אותו מצורות אחרות של סיפורי עם. המימד הקסום מוצג במעשייה באופן רציני והוא בולט בהתנסויות שעובר גיבור המעשייה. תפקידה או משמעותה של הפנטזיה במעשיות קשורה למאפיין הז'אנרי שלה - התייחסות לנושאים יומיומיים ודרמטיזציה של תשוקות וחולשות בטבע האנושי.

ניתן לראות ביצירות הפנטסטיות במעשיות דרמטיזציה מטפורית של המחשבות והרגשות שקהל המאזינים חש במעמקי ליבו לגבי חייו היומיומיים והבעיות שעומדות בפניו. פונקציה אחת (ולמעשה סיבת קיומו של ז'אנר המעשייה) הינה לתת ביטוי לתשוקות ולפחדים לא מודעים (Jones,1995) עמודים (9-11) וכאן תרומתה של ההגות הפסיכואנליטית לחקר מעשיות.

גישות פסיכואנליטיות שונות זו מזו בהתייחסותן למעשיות אך ההכרה ברובד הסמוי ביצירות משותפת לכולן. פרויד (Freud, 1913) ציין שהפסיכואנליזה מכירה בתפקיד החשוב שיש למעשיות בחיים הנפשיים של האדם. הוא אף טען שעבור מספר עמים² היזכרות במעשיות הינה שוות ערך להיזכרות בזיכרונות ילדות. העניין העיקרי של פרויד בסיפורי עם היה טיפולי. על ידי ניתוח המעשייה האהובה ביותר על מטופל או מעשייה שהופיעה בחלום של המטופל, פרויד קיווה לגלות דבר מה בעל משמעות לגבי מקור הבעיות הנפשיות של אותו מטופל. ברוננו בטלהיים (בטלהיים, 1975) פסיכיאטר שאימץ בפרשנותו גישה פרוידיאנית, התייחס גם הוא לחשיבותן של מעשיות וטען שהיחוד של המעשייה וחשיבותה העליונה הינה לתאר את העולם כפי שהוא ולא להצביע על דרכי התנהגות נכונות (כפי שעושות הדתות, המיתוסים והמשלים). לדעתו, הערך הטיפולי

מניתוח אלמנט ההצלה בסיפורי מעשיות של האחים גרים עולה הטענה שניתן לזהות קשר בין פתרונות הצלה כפי שהם באים לידי ביטוי בסיפורי מעשיות, ובין "פנטזיית ההצלה" כפי שהיא מתוארת בתאוריות העוסקות בטיפול. מטפלים בוחרים באופן לא מודע במקצוע טיפולי גם מתוך רצון לקחת חלק משמעותי ב"פנטזיית ההצלה", לכן אינטגרציה של המושג הזה אל תוך יחסי מטפל-מטופל יכולה לקדם את התהליך הטיפולי ואת המפגש של המטופל וגם של המטפל, עם חלקים שונים של עצמו. בהקשר זה, המאמר מדגיש את האיכויות המיוחדות של סיפורי מעשיות והפוטנציאל הגלום בהם להבנת תהליכים לא מודעים בטיפול בכלל ובהקשר ל"פנטזיית ההצלה" בפרט.

מילות מפתח: פנטזיית הצלה, תיקון, תיקון מאני, תיקון מאגי, העברה

פנטזיית הצלה קיימת בקרב בני אדם ומופיעה גם בבסיס של כל קשר טיפולי, כשהיא נסתרת או גלויה. לעיתים פנטזיית הצלה זו מהווה מכשול לטיפול ולעיתים היא מסייעת ומקדמת את הטיפול ומובילה לתיקון (קליין, 1937). בכוונת מאמר זה¹ לבחון את משאלות ההצלה שקיימות בקרב בני האדם מאז ומעולם ובאות לידי ביטוי בסיפורי מעשיות (כחלק מהתרבות) ובסיטואציה הטיפולית כתוכן העברתי. במאמר זה אבחן את הקשר בין תהליך ההצלה של גיבורי וגיבורות סיפורי מעשיות של האחים גרים, לבין התהליך הטיפולי.

האחים גרים היו הראשונים שהעניקו התייחסות מדעית למעשיות עממיות. הם התייחסו למעשיות כאל שיירים של מיתוסים קדומים שעברו מדור לדור וראו בהן תצורות מדורדרות של מיתוסים שהעם הפשוט שימר. פרויד ואנליטיקאים נוספים כמו בטלהיים שהתעניינו בתכנים של סיפורי עם, פנו בדרך כלל לגוף הידע בגרמנית- האוסף של האחים גרים. הנוסחים של האחים גרים הם המוכרים ביותר

² במסורת הארופאית המילה people יכולה להתייחס גם לקבוצות גדולות של אנשים.

¹ מאמר זה מבוסס על עבודת תזה בנושא "פנטזיית הצלה בסיפורי מעשיות ובטיפול" בהנחייתה של ד"ר דנה אמיר, אוניברסיטת חיפה.

שפנטזיית ההצלה נוטה להתעורר במיוחד בטיפול בילדים ומתבגרים. בטיפולים אלו כשהמטפל רואה בהורים גורם מזניח, פוגעני או נוטש, הוא נוטה להגיב ברצון להחליף את ההורים ה"רעים". פנטזיית הצלה עלולה במקרים אלו להחליף גישה מציאותית יותר מצד המטפל.

ברמן (Berman, 2003) סבור שפנטזיית הצלה ללא סייגים עלולה לעזור את המטפל כך שלא יראה את המורכבות של התהליך הטיפולי, את האמביוולנטיות של שני הצדדים ואת התוצאות הפרדוקסליות של מפגש מסוג זה. לדעתו פנטזיית הצלה היא תופעה רווחת בקרב מטפלים אך קיים הבדל מהותי בין פנטזיית הצלה ללא סייגים שהיא תמיד מסוכנת, לבין פנטזיית הצלה שעברה סובלימציה ומאפשרת תהליך טיפולי מציאותי ומועיל.

בכר (בכר, 2007) במחקרה על פנטזיית הצלה של מטפלות, מדגישה שאין להסתכל על מבנה התודעה של הצלה רק כתופעה שלילית. לדעתה הוא לא רק מפריע או מסכן את הטיפול אלא מהווה גם כוח מניע לסיטואציה הטיפולית ומייפה את כוחה. גם היא מבחינה בין גרסאות "סובלימטיביות" של פנטזיית ההצלה בהן המטפל ער לפנטזיית ההצלה שלו, נמצא איתה בדיאלוג ופועל לווסת אותה על ידי התווית מטרות ריאליות לטיפול, לבין גרסאות "פעילות" בהם פנטזיית ההצלה של המטפל אינה מודעת וגוררת פעולות הצלה לא מודעות, ברמה המילולית והלא מילולית.

הצלה בסיפורי מעשיות של האחים גרים

המעשייה כז'אנר אינה מתארת הרהורים ורחשי לב אלא פעולות קונקרטיות. היא מעניקה ביטוי שפתי קונקרטי לתחושות בעלות משמעות עמוקה. ביטוי שפתי מסוג זה לפי יגאל וראופמן (יגאל, ראופמן, 2009) מכיל בתוכו התנסויות המורכבות מזיכרונות ותחושות. ניתן לומר שפתרונות שמצילים את גיבורי המעשיות, שייכים לכאורה לעולם המעשה אבל ניתן גם לראות בהם פתרונות המסמלים תהליך פנימי, מסע שהגיבור צריך לעבור על מנת להתבגר מבחינה נפשית. אלו פעולות שמסמלות תהליכים נפשיים עמוקים של התבגרות והתגברות על קשיים ושינוי דפוסיים. בסיפורי מעשיות רבים ניתן לראות שהגיבור חייב לעבור תהליך בו הוא מתמודד עם הכוחות הפועלים עליו ולהינצל מחיים של חוסר מודעות, חיים בהם הוא מופעל ולא פועל.

על מנת להינצל הצלה מלאה משקיעה בתוך פיצול, חוסר אינטגרציה או יחסים סימביוטיים, גיבורי המעשייה חייבים לצאת למסע. המעשייה מדגימה לא רק מהו הכיוון הנכון לפתרון – אלא גם מה איננו כיוון כזה למרות הפיתוי לנקוט בו.

של המעשייה הוא שהמטפל מוצא במעשייה את הפתרון של לבעיה, פתרון שמתאים לנקודה המסוימת בה הוא נמצא בחייו. המעשייה קשורה להיבטים הפנימיים של חיי המטופל שאותם הוא מתקשה להבין.

פנטזיית הצלה בתאוריה הפסיכואנליטית

פרויד (Freud, 1910) התייחס לראשונה לתופעת פנטזיית ההצלה במאמרו מ-1910 בהקשר לגברים השואפים להציל אישה מ"שחיתות מוסרית". גברים אלו רואים באישה באופן לא מודע אם הקשורה לגבר אחר ובדומה לפרוצה, היא פעילה מינית. פנטזיית ההצלה בהקשר זה היא התנגדות של הבן לאב האדיפלי יחד עם רצון לקבל את האם לעצמו ולהעניק לה ילד. פרוש (Frosch, 1959) תרם תרומה משמעותית להבנת התופעה כשהסביר אותה בהקשר של פנטזיית הרומן המשפחתי (רעיון שטבע פרויד ב-1909 לפיו הילד דוחה את הוריו כהוריו האמיתיים ומפנטז שהוא ילדם של הורים אחרים, אצילים יותר מהוריו) וסבר שמשמעות פנטזיית ההצלה כמו גם הרומן המשפחתי הינה שימור והשבת ההורה האידיאלי והאומניפוטנטי של הילדות המוקדמת. פנטזיית הצלה מתקשרת כאן לגיל החביון ומהווה הגנה מפני וגם סובלימציה של קונפליקטים אדיפליים. באופן פונקציונלי פנטזיית הצלה מאפשרת לאגו נחמה על הפגיעה הנרקסיסטית שנוצרת כתוצאה מהקומפלקס האדיפלי. ביטויי ההצלה נובעים מנסיון לשחרר את העוינות הרצחנית הלא מודעת ולכפר על רגשות אשם שנוצרו עקב המשאלה להרוס את האובייקט.

שוורץ (Schwartz, 2006) גם ראתה בפנטזיית ההצלה תופעה בעלת חשיבות התפתחותית וציינה שפנטזיית ההצלה הינה רב גונית בתרומתה הפסיכולוגית למבנה האגו. בנוסף להשפעה המקלה שיש לפנטזיית ההצלה על הדחף התוקפני, הפיכת משאלות הרסניות למשאלה להציל, מספקת לאגו דרך חשובה מבחינה חברתית ובין אישית בבניית מערכת יחסים עם האחר. באותו הקשר, שוורץ מצטטת את אנה פרויד שהצביעה על הקשר בין פנטזיית הצלה לבין אלטרואיזם. המשאלה להציל, יחד עם הזדהות, מקדמת את הרצון של האגו לשמר וגם לדאוג לאובייקט.

לקראת שנות השבעים של המאה הקודמת חלה לפי אסמן (Esman, 1987), תזוזה מדגש על פנטזיות הצלה כתופעה מסקרנת, להתייחסות לתופעה כבעלת פוטנציאל להוות תכונה בעייתית של המטפל או של המערכת הטיפולית הנורמטיבית. העיסוק בשלב זה היה בפנטזיית ההצלה של המטפל, פנטזיות שמהוות מחד אמצעי מוטיבציוני לטפל אך מאידך עלולות להוות מקור פוטנציאלי לבעייתיות בטיפול. הוא מצייך

אומניפוטנטית. התיקון המאגי מאפשר לא לחוש אשמה ו"לפתור" את המורכבות הרגשית הכרוכה באהבה ובשנאה על ידי סילוק מוחלט של הרגשות הללו מהמציאות הנפשית. כך אפשרות של פגיעה באובייקט מוכחשת לגמרי והאשמה כלל לא מתעוררת.

בסיפורי מעשיות ניתן לראות לעיתים נסיונות הצלה שאינם מביאים לסיומו של מסע הגיבור. מדובר בנסיונות הצלה ללא תהליך של התפתחות נפשית, נסיונות שאינם מובילים להתפתחות וצמיחה נפשית כשם ש"תיקון מאגני" ו"תיקון מאגני" אינם מאפשרים תובנה בטיפול.

בפרק הבא אדגים רעיונות אלו בהרחבה באמצעות ניתוח אלמנט ההצלה באחת המעשיות המוכרות של האחים גרים.

שבעת העורבים (האחים גרים, 1994 עמודים 88-87)

תקציר המעשה- לאיש אחד היו שבעה בנים והוא השתוקק לבת. כשנולדה, שלח את בניו להביא מים להטבלה דחופה לתינוקת החולה אבל הכד נפל למעיין והבנים לא העזו לחזור. כבעסו על העיכוב, האב קילל שיהפכו לעורבים, קללה שמיד התגשמה. ההורים לא סיפרו לבתם שהיו לה אחים אך היא שמעה מאנשים שהיא האשמה באסון של אחיה ורצתה להציל אותם. היא יצאה לדרך עם טבעת כמזכרת מהוריה והגיעה לכוכב השחר שנתן לה שוק של תרנגולת לפתיחת הר הזכוכית שבתוכו גרו אחיה. כשהגיעה להר, גילתה שאיבדה את שוק התרנגולת ולכן חתכה את אצבעה ופתחה את הר הזכוכית. אחיה העורבים לא היו בבית והיא טמנה את הטבעת והתחבאה. כששבו העורבים, האח הצעיר מצא וזיהה את הטבעת מבית הוריו והביע משאלה שאחותם תבוא ותביא להם גאולה. האחיות יצאה ממחבואה והם חזרו לגופם האנושי.

ניתוח מעשייה זו ייעשה תוך התמקדות בהצלה כניסיון להתמודד עם הפיצול בין טוב לרע, עם החלקים ההרסניים ועם האשמה שהרסנות זו מעוררת.

ההצלה הראשונה בסיפור היא ההצלה של האב את בתו החולנית. האב האמין שהטבלתה של בתו החולה לנצרות, תטהר את נשמתה וכך הבת תזכה לחיים, אם לא לחיים גשמיים, לפחות לחיים רוחניים. האב שלח את שבעת בניו להביא מים מהמעין לצורך ההטבלה אך הכד נשטט מידיהם ונעלם במעמקי המעיין. האחים לא הצליחו לאחוז במיכל

הקשר בין הצלה בסיפורי מעשיות של האחים גרים לתאוריה של מלאני קליין וממשיכי דרכה

על מנת שתתפתח באדם פנטזיית הצלה, עליו לפתח ראשית את היכולת לפנטז ואת היכולת להבחין בין מציאות לבין פנטזיה, יכולת שהינה חיונית לבריאותו הנפשית של התינוק.

מלאני קליין (קליין, 1937) ראתה בבניית פנטזיות פעילות נפשית ראשונית של התינוק. היא מכנה פעילות זו "חשיבה בדמיון". חשיבה זו מתפתחת בשלבים מאוחרים יותר לפעולות דמיון מורכבות יותר.

הפנטזיות המוקדמות של התינוק יכולות להיות פנטזיות נעימות של אהבה לשד כשהשד מספק אותו, או פנטזיות הרסניות שמלוות ברצון לנשוק ולקרוע את השד, כשחסר הסיפוק וקיים תיסכול. הקונפליקטים האלו בין אהבה לשנאה מלווים את האדם ומשפיעים באופן משמעותי על החיים הרגשיים שלו בברותו. רגשות אשמה ומצוקה מהווים חלק ממערכות יחסים של אהבה, ומשפיעים על רגשות האהבה באופן משמעותי מבחינה איכותית וכמותית. זה מוביל לדחף עמוק להקריב קורבן על מנת לעזור לאדם האהוב ובכך לעשות תיקון, לאחר שאותו אדם הושמד בפנטזיה הלא מודעת. התיקון נוצר מתוך רגשות אובדן ואשמה בעמדה הדכאונית ומבוסס על האהבה לאובייקט ועל המשאלה לשמר אותו ולקבל אותו בחזרה. הדחף לתקן תורם להתפתחות האגו וליחסי האובייקט. תיקון אינו מוגדר כמנגנון הגנה מכיוון שהוא לא נוצר במטרה להכחיש את המציאות, אלא כנסיון ריאליסטי למצוא פיתרון לרגשות אשמה ולחרדה.

חנה סגל (Segal, 1977) בהמשך לקליין, טבעה מושג הנקרא "תיקון מאגני". היא הסבירה שנטיות תיקון מאגניות, שונות באופיין מהתיקון שעליו דיברה קליין ומיועדות להכחשה של אשמה ואחריות. תיקון מאגני מבוסס על שליטה אומניפוטנטית באובייקט. ההגנה מפני אשמה וחרדה היא העניין המרכזי ואילו האהבה והדאגה לאובייקט- סימן ההיכר של התיקון, חלשה באופן יחסי.

סגל מצאה שתיקון מאגני מהווה הגנה מפני תובנה בטיפול. פסיאדו-תיקון מסוג זה מקשה לדעתה על האדם לקבל טיפול מכיוון שהוא עסוק במלחמות נגד "הרעים" ובהגנה על קורבנות ואינו פנוי מבחינה רגשית להשתמש בטיפול כאמצעי להגיע לתובנות.

תומס אוגדן (אוגדן, 1989) התייחס למצבים בהם קיים שימוש ב"תיקון מאגני", האדם מתקשה לפתור את המורכבות הרגשית הכרוכה ברגשות של אהבה ושנאה לאובייקט ולכן עושה שימוש בפנטזיות של תיקון באמצעות חשיבה

שהוא, המושלך, לא היה מסוגל להכיל. הזולת שאליה הושלכו באופן לא מודע אותן רגשות, מאפשר לאותן רגשות לשהות בתוכו מבלי שמיד ישליך אותן ממנו.

נראה שהנערה חשה את כל עוצמתן של רגשות האשם שהוריה לא יכלו לשאת. על מנת להתמודד עם רגשות האשמה הבלתי נסבלים, היא החליטה לצאת למסע להצלת אחיה והניעה תהליך של תיקון.

במסעותיה הבת הגיעה לשמש ולירח מהם קיוותה לקבל עזרה אבל בדומה להוריה, גם מההורים של גרמי השמיים לא קבלה עזרה: "...שם הגיעה לשמש, אבל היא הייתה חמה ואיומה מדי וטרפה ילדים קטנים." (האחים גרים, 1994 עמ' 87), השמש הזכירה בהתנהגותה את אבי המשפחה שהיה חם מזג ואיום וחמתו גרמה לאובדן ילדיו. גם הירח, בדומה לאם הפאסיבית ששיתפה פעולה עם האב ולא נלחמה על בניה, לא התגלה כמקור לעזרה והתנהג בצורה דומה לשמש: "...הוא היה קר ומרושע מדי וגם זוועתי וכשהבחין בילדה אמר: 'אני מריח ריח בשר אדם.' "(האחים גרים, 1994 עמ' 87). הנערה ברחה מהם והגיעה אל הכוכבים שהיו ידידותיים וטובים כמו שקיוותה שיהיו האחים האבודים. הנערה קיבלה מוכב השחר, כוכב שמתקשר להתחלות חדשות ותקווה, שוק של תרנגולת שאיתה תוכל לפתוח את הר הזכוכית שבו גרים האחים העורבים. רגל התרנגולת נועדה להיות מעין כפרה, תחליף, קורבן סימבולי לקורבן שהקריבו האחים כשהפכו לעורבים.

הנערה יצאה לדרך אבל כשהגיעה להר הזכוכית, גילתה שאיבדה את שוק התרנגולת והיא אינה יכולה לחזור לה. במקום כפרה, תחליף בצורת רגל של תרנגולת, האחות נאלצה לחתוך אצבע שאין לה תחליף ושאינה מהווה תחליף ולהשתמש בה. כך הנערה התחילה תהליך של התפתחות מרגשות אשמה כלפי אחיה לתיקון העול.

היא הבינה שעליה להיפרד מהאצבע, לסרס את עצמה באופן מטפורי, לפגום בשלמותה ולוותר על משהו משלה, כדי להציל לא רק את אחיה, אלא גם את עצמה מחיים של רגשות אשם ולאפשר קיום של טוב ורע באותה המשפחה: קיום שבתוכו האחים לא רק "מוכתמים", והיא לא רק נטולת פגמים וללא מתוס. כדי להיכנס ולהציל את האחים היא ויתרה במובן מסוים על הפיצול לטובת האינטגרציה.

כשנכנסה להר הזכוכית, פגשה גמד שתפקד כמשרתם של העורבים. הר הזכוכית שימר את העורבים במצבם, הקפיא אותם בזמן עד שתבוא גאולתם. הגמד מסמל את המצב הילדי שבתוכו קפאו, בלי יכולת לגדול ולהתפתח. הר הזכוכית היה

הקונקרטי ולשמור עליו ואילו האב, בתהליך מקביל, לא הצליח להכיל את בניו ולגלות כלפיהם הבנה ואמפתיה. "כשהתמהמהו ועדיין לא שבו, איבד האב את סבלנותו ואמר: ודאי שוב שכחו בלטה המשחקים, הילדים הארוורים!" (האחים גרים, 1994 עמ' 87) הבנים פחדו מאביהם וחששו לחזור הביתה בלי הכד. האב לא היה מסוגל לדאוג או לחשוב על בניו, לא היה מסוגל להכיל את הכישלון שלהם למלא את המשימה. הבנים עוררו את זעמו ואילו הבת עוררה את דאגתו. הצלתה של הבת הייתה כרוכה באובדן כל אחיה "...החל לחשוש שהילדה תמות לפני שתוטבל ובכעסו קרא: הלואי שיהיו הבנים כולם לעורבים. אך סיים את דבריו והנה שמע משק כנפיים מעל ראשו..." (האחים גרים, 1994, עמ' 87). האב רצה לכפר על הרע ובכך להציל את התינוקת, לבצע כפרה באמצעות הטבלת חירום אך נראה שהוא פיצל בין בניו לבתו ולא היה מסוגל להכיל את הטוב והרע יחד. כשהבנים לא חזרו, הם נתפסו כשליליים ושחורים מבחינת כוונותיהם ומעשיהם והקללה שהושלכה עליהם נועדה לכפרה תמורת הבת שנתפשה כטהורה וטובה בבואה לעולם. הבנים הפכו לעורבים שחורים, ההפך מטקס ההטבלה הטהור שהאב תכנן לערוך לבת שנולדה.

לא ברור מתוכן הסיפור מה הציל את הבת אך ניכר שחל שינוי ממצב שבו ההטבלה אמורה להציל את הבת, למצב שבו הקללה המוטלת על האחים מרפאה את הבת או מצילה אותה ממוות. האחים שילמו באנושיותם תמורת מתן חיי אנוש לאחותם והתעופפו מחיי המשפחה.

האחות גדלה מבלי שידעה על קיומם של אחיה אך יום אחד שמעה על כך מאנשים אחרים והזדעזעה. "...יום אחד שמעה, במקרה, אנשים אומרים עליה שאמנם ילדה יפה היא, אך בעצם היא אשמה באסון שפקד את שבעת אחיה. הילדה נטרדה מאוד וניגשה אל אביה ואמה ושאלה אם אכן היו לה שבעה אחים, ומה עלה בגורלם. ההורים לא יכלו להמשיך לשמור את הדבר בסוד ואמרו שמה שקרה לאחיה זה רצון האל ולידתה הייתה חפה מכל אשם. אך מצפון הנערה ייסר אותה יום יום, והיא חשבה שעליה לגאול את אחיה." (האחים גרים, 1994 עמ' 87)

נראה שההורים היו משותקים מאשמה שלא ניתן היה לחשוב אותה או לדבר אותה, אשמה שהוכחשה. נראה גם שהאשמה הזאת – שהם לא יכלו לעבד בעצמם – "הופקדה" בתהליך של מעין הזדהות השלכתית אצל הבת, שחשה אשמה על גורלם של אחיה ויצאה למסע ההצלה.

הפיצול בין טוב לרע וההזדהות ההשלכתית שקשורה בו, חיוניות להתפתחות היכולת להבחין בין טוב לרע. בהזדהות השלכתית המשליך מעורר בזולת מצב רגשי שתואם את המצב

למעשה או להשלכותיו. נראה שההורים בסיפור המעשייה לא היו מסוגלים לשינוי, ללקיחת אחריות אמיתית, אלא רק למחוק ולטיח.

ההצלה השניה הגיעה מידי האחות הקטנה שלקחה אחריות על מעשי הוריה ויצאה למסע מתוך משאלת הצלה מאגית וסיימה אותו במקום הרבה יותר אנושי, כזה המבין שאי אפשר להציל וגם להישאר מושלמת ונטולת פגמים ושהפיצול הוא מתקפה ולא הצלה.

ההצלה במעשייה זו היא למעשה המוכנות של הנערה להיפגם, להכיר בפגמיה האנושיים. רק כך התאפשר לה לעזור לאחיה לקבל בחזרה את אנושיותם.

כפי שהודגם כאן, בסיפורי המעשיות קיצורי דרך אינם מאפשרים לגיבור לזכות בהצלה מלאה. גם בטיפול מדובר במסע ארוך עם הרבה סכנות וקשיים בדרך. אחד הקשיים קשור בהעברה הנגדית של מטפלים, שיכולה להביא לכשל בטיפול. לפי מלוויסטה (Malawista, 2004) מטפל יכול לפתח הזדהות יתר עם המטופל ולהתקשות להבחין ברכיבים האינטר-פסיכיים שנמצאים בבסיס התופעה. עקב כך המטפל עלול לפעול מתוך כוחות לא מודעים שקיימים בנפשו ובנפש המטופל גם יחד, מתוך פנטזיה שיכולה לחתור תחת האפקטיביות של הטיפול.

מהתבוננות על אלמנט ההצלה בסיפורי מעשיות שונים, ניתן לראות שלכל אחד מגיבורי המעשייה יש דרך שונה להתמודד עם המצוקות שאליהם נקלע. חלק מהדרכים יעילות ומספקות פיתרון טוב לגיבורים ואילו אחרות מספקות פתרונות חלקיים. בפרק הבא חילקתי את הפתרונות השונים של גיבורי המעשיות שבחנתי, לארבעה סגנונות הצלה המתחברים לתאוריה הקלייניאנית (קליין, 1946) על התפתחות מפיצול לאינטגרציה.

סוגי הצלה

הצלה פאסיבית

בסיפורי מעשיות מסוג זה, יכולת ההתמודדות והאקטיביות של הגיבור/ה נמוכה (באופן לא מקרי וסטריאוטיפי, ברוב המקרים הגיבור הפאסיבי הוא דמות נשית). היא אינה יכולה לעבור תהליך של שינוי מכיוון שהיא נתונה תחת כישוף שלא מאפשר לה לשנות את מצבה ולהיות אקטיבית. דרוש אדם חדור תשוקה ולהט שאינו נרתע, מוכן לקחת סיכונים ולהעבירה באמצעות האקטיביות שלו את הדרך מבלי שהיא תצטרך להתחבר לתכנים הקשים באופן מודע. הצלה מסוג זה משאירה את הגיבורה כדמות פאסיבית ותלותית. דמות חסרת כלים להתמודד עם מורכבות החיים לבדה.

כמו בטן הריגנית שהחזיקה את האחים-עורבים בהמתנה לרגע שיאפשר את לידתם מחדש כבני אנוש.

בעת שהנערה חיכתה לאחיה העורבים, היא אכלה מהצלחות ולגמה לגימה מהכוסות של האחים-עורבים. ההתנהלות הזו המעוררת אסוציאציה לטקס הנוצרי בו המאמינים אוכלים מגופו ודמו של ישו המסומלים על ידי לחם ויין: "אחר-כך נשא הגמד הקטן את סעודת העורבים בשבע צלחות קטנות ושבע כוסות קטנות. האחות הקטנה אכלה פרוסות מכל צלחת ולגמה לגימנת מכל כוס." (האחים גרים, 1994 עמ' 88). ניתן לראות באקט הזה ניסיון של האחות להטמיע את החלקים ה"מוכתמים" של האחים בתוכה, במערכת העיכול הגופנית והנפשית שלה. אולי כך היא מנסה לעבד ולעכל את מה שהופקד לתוכה בתהליך ההזדהות ההשלכתית, את הרוע של האחים ואת חוסר האונים שלהם.

לכוס האחרונה הנערה הפילה את הטבעת שהביאה מבית ההורים, טבעת שמייצגת חיבור וקשר בין בני זוג ונועדה לייצג את ההורים המשותפים להם ולה, את החיבור ואת העובדה שהיא באה לגאול את האחים במקום ההורים. כשחזרו האחים העורבים, חשו מיד שמישהו היה אצלם: "בזה אחר זה אמרו: מי אכל מצלחתי? מי שתה מכוסי? פה אנושי היה זה." (האחים גרים, 1994 עמ' 88). הפה של האחות אכן היה אנושי, בניגוד לפה של האב שהשתמש בבניו כאובייקט להשלכה והפך אותם ללא אנושיים.

כשהאח השביעי מצא את הטבעת של הוריו בכוסו, הוא זיהה אותה מיד ואמר: "כה יתן אלוהים שאחותנו תהיה כאן איתנו, כך תבוא גאולתנו." (האחים גרים, 1994 עמ' 88). האח לא ציפה שההורים עצמם יבואו לחפש אותם, אולי מפני שהבין שאינם מסוגלים לשלם את המחיר של החזרתם, מחיר של לקיחת אחריות על הרוע שקיים גם בהם. האחות הקטנה יכלה להציל אותם משום שהצליחה להפוך את האשמה ששיתקה את הוריה, לאמפתיה, דאגה, וחמלה. בזכותה של האחות האנושית, זכו האחים שוב בגוף אנוש.

סיפור ההצלה במעשייה זו מתחיל בהצלה ראשונה, חלקית שבבסיסה עומדת כפרה ותחליף ומסתיים בהצלה שלמה שבבסיסה לקיחת אחריות והכרה כנה בחלקים החיתיים שבכל אדם. בהצלה הראשונה, הצלת הבת, האב הפקיד את החלקים הלא אנושיים שלו אצל הבנים והפך אותם לחיות. כך האב שמר על עצמו טהור וטוב והותיר את הרע והבהמי מוחץ לעצמו. הבנים היוו כפרה ריקה מתוכן שתוצאתה צמצום קונקרטי של המשפחה וצמצום המרחב הנפשי. כפרה המנסה למחוק את המעשה הפוגע ולהעלים את הרע. אין בה חרטה אמיתית ביחס

הצלה אקטיבית

בסיפורי מעשיות מסוג זה, אין לגורם חיצוני אפשרות להציל את הגיבורה עד שהיא מפתחת יכולת להיות אקטיבית. כל עוד הגיבורה ממשיכה להיות פאסיבית, תלויה ולא נלחמת על חייה בכוחות עצמה, אין אפשרות להציל אותה.

הצלה באמצעות אינטגרציה

מדובר במעשיות בהן ניתן לראות הצלה שעניינה התפתחות היכולת ליצור אינטגרציה בין טוב לרע, ממצב בו הרע מושלך החוצה על אובייקט חיצוני ועד לסיום בו הגיבורה מפתח יכולת להכיל את הרע.

הצלת העצמי באמצעות הצלת האחר

בהצלה מסוג זה, ההתמקדות היא בגיבור המציל. הגיבור יוצא להציל, אבל כדי להצליח עליו להתמודד עם השדים שלו עצמו. משימת ההצלה מחייבת את הגיבור לצאת למסע משלו ורק לאחר שהוא מציל את עצמו, הוא מסוגל להציל אחרים. ניתן לקשר את סוג ההצלה הזה להעברה הנגדית שהמטפל חווה בתהליך הטיפולי, אל מול המטופל. המוטיבציה לטפל יכולה לנבוע מאמפתיה לאחר, מרצון להקל על כאב דומה שקיים גם אצל האחר. כאשר המטפל עובר תהליך של עיבוד והתמודדות עם הצרכים הרגשיים שלו, הוא יכול להתמקד במטופל ולהתמודד עם קשייו מתוך ידע, להשתמש בחוויות שעבר בעצמו ככוח מרפא כדי לסייע למטופל לעבור תהליך משמעותי ומותאם.

פנטזיית הצלה ביחסים בין מטפל למטופל

אלמנט ההצלה בסיפורי המעשיות מהווה ערוץ שבאמצעותו ניתן להתבונן גם על מערכת היחסים המורכבת בין מטפל למטופל. ברוב סיפורי המעשיות יש לגיבור הסיפור שותפים לדרך ובמהלך המסע שניהם עוברים התפתחות ושינוי. תהליך השינוי או חוסר הבשלות לשינוי של האחד, משפיע על יכולתו של האחר לסייע. המפגש בין מטפל למטופל הוא קודם כל מפגש בין שני אנשים על כל המורכבות שמביא כל אחד מהם למפגש, למסע המשותף. בטיפול יכולה להיווצר פנטזיית הצלה הן מצידו של המטפל והן מצידו של המטופל כחלק מיחסי ההעברה וההעברה הנגדית בטיפול.

כפי שסיפורי המעשיות מדגימים, האדם מתקשה להתמודד עם תהליכים עמוקים וארוכים ומחפש דרכים להקלה מיידי של קונפליקטים פנימיים. כאשר המטפל, שותף גם הוא לתחושה זו ומסייע להגיע לפתרון שאינו כרוך בתהליך כואב של התפכחות, הוא מותיר את המטופל עם "הצלה חלקית", מותיר אותו חסר כלים ויכולות להתמודדות עם מורכבות החיים.

כפי שהודגם קודם, סיפורי המעשיות מצביעים על כך שקיימים סוגים שונים של הצלה, וכי סוג ההצלה תלוי הן במציל והן באדם שאותו הוא מנסה להציל.

כמו בסיפורי המעשיות, גם בטיפול, התהליך לא בהכרח יוביל את המטופל להתפתחות מלאה ולחיים של עצמאות אינטגרציה ותיקון. ארבעת סוגי ההצלה שזוהו במהלך ניתוח המעשיות יכולים לייצג גם ארבעה סוגי "הצלה" טיפולית:

"הצלה" פאסיבית יכולה לייצג מצב בו המטפל הוא האקטיבי ובסופו של תהליך המטופל או המטופלת "ניצלים מהכישוף" ומתעוררים לחיים אך נותרים פאסיביים ותלותיים.

"הצלה" אקטיבית לעומת זאת, מאפשרת למטופל התפתחות רבה יותר. בעזרת המטפל, המטופל עובר טרנספורמציה ומפתח יכולת להכיל קונפליקטים פנימיים ולהתמודד באופן אקטיבי עם רגשות וצרכים שונים. לעיתים הפתרון בטיפול מסוג זה הוא חלקי מכיוון שהמטופל פותר באופן אקטיבי וקונקרטי את הקונפליקטים בחייו אך נשאר בעמדה אומניפוטנטית לא לגמרי מפותחת, עמדה שבתוכה קשה להכיל חולשות, חלקיות וסופיות.

"הצלה" מהסוג השלישי שציינתי - באמצעות אינטגרציה מאפשרת התפתחות הכרוכה בכאב ההתפכחות. מדובר בתהליך קשה שכרוך בהתמודדות עם הכרה במגבלות האנושיות, זה תהליך לא קל שכרוך תמיד בעצב.

ניתן לומר ששני סוגי ה"הצלה" הראשונים אופייניים לעמדה הסכיזופרנואידית של קליין (קליין, 1946) (2002], עמדה שנובעת מחרדה פרנואידית- חרדה שבמוקד שלה קיים פחד מהכחדת העצמי על ידי האחר. חרדה זו נגרמת עקב חוסר היכולת של האדם לשאת את הרע שבתוכו והשלכתו החוצה אל האחר.

סוג ה"הצלה" השלישי- האינטגרטיבי, מאפיין את העמדה הדפרסיבית של קליין, עמדה בה האדם יכול לשאת את הטוב והרע יחד, הוא מסוגל להבין את המורכבות והמגבלות של הקיום שלו ולקחת אחריות כלפי עצמו וכלפי אחרים. בבסיס העמדה הזו קיים עצב של האדם על כך שאינו יכול ליצור עולם מושלם.

לפי סיפורי המעשיות, "הצלה" מסוג זה קשה להשגה עקב הקושי של המטופל ו/או של המטפל לקחת חלק בתהליך ארוך וכואב מסוג זה. הצלחת הטיפול קשורה באופן הדוק ב**סוג הרביעי של ה"הצלה"**- במידת המודעות של המטפל להעברה הנגדית שלו למטופל וביכולתו להשתמש בה לטובת המטופל.

דיון

ניתן ללמוד מסיפורי ההצלה בסיפורי המעשיות שחלקן של המטפל במסע של המטופל לפיתוח האגו ולהתמודדות עם דחפים, פיצולים, חטאים, אשמה וחרדה, מורכב גם מחלקים לא מודעים, מפנטזיות הצלה המשפיעות על הטיפול. ניתן לראות שההמשגה הקליניינית מאפשרת להתבונן על פנטזיית ההצלה באופן מעמיק ואינטגרטיבי, אינטגרציה שיכולה לקדם את התהליך הטיפולי ואת המפגש של המטופל עם חלקים שונים של עצמו. כל מטפל בוחר באופן לא מודע במקצוע טיפולי מתוך רצון לקחת חלק משמעותי בפנטזיית ההצלה. חשוב לציין שפנטזיית ההצלה של המטפל יכולה לסייע להניע תהליך של טרנספורמציה משמעותית של המטופל אך לשם כך על המטפל לפתח הבנה מעמיקה אודות פנטזיית ההצלה שלו, עליו ללוות את המטופל במסעו אל האינטגרציה תוך שהוא לוקח בחשבון בנוסף לאופיו וצרכיו המיוחדים של המטופל, גם את פנטזיית ההצלה שמתעוררת בקרב מול המטופל. התבוננות הללו יכולות להאיר תהליכים לא מודעים המשפיעים עמוקות על תהליכי ההעברה בטיפול.

כפי שסיפורי המעשיות מדגימים, מטפלים אומניפוטנטיים שלא פיתחו יכולת להכיל את הכאב שלהם ומנסים באופן לא מודע לרפא את עצמם באמצעות הפונקציה המקצועית שלהם, עלולים למרות הרצון להקל על כאב דומה שקיים גם אצל המטופל, לגרום לו נזק. סיפורי המעשיות מראים לנו עד כמה הצורך האנושי הבסיסי של האדם להציל את האחר יכול מחד להיות מסוכן- המטפל עלול ליפול בדרך לפיתרונות מהירים ושטחיים שאינם פותרים את שורש הבעיה ולהותיר את המטופל ללא מענה הולם, אך מאידך יכול גם להוביל לטרנספורמציה משמעותית כאשר למטפל יש יכולת התבוננות פנימית.

המעשיות למעשה מכילות "מפתחות" Raufman.&Yigael (2014) המאפשרים להציע פרשנות עקבית בדומה לסיטואציה השכיחה בניסיון האנליטי. מטפלים יכולים להיעזר בהתבוננות על אלמנט ההצלה בסיפורי המעשיות, כדי להרחיב את ההבנה שלהם במוגע לתהליכי ההעברה בטיפול בכלל ועל "פנטזיית ההצלה" בפרט. על מנת לבחון תהליכים לא מודעים אלו, המהווים חלק ממרחב ההעברה בין המטפל למטופל, ניתן להיעזר בהסבר של רונלד בריטון (Britton,2004) כיצד מתפתחת יכולת להתבוננות פנימית אובייקטיבית. יכולת זו כרוכה לדעתו בהפנמת המצב האדיפלי המוקדם וביכולת לשאתו. בריטון למעשה מדבר על השלישי כמאפשר שפיות וחשיבה. כאשר השלישי, המשולש, מופנם הוא מאפשר לאדם

לקחת חלק בחוויה וגם לצפות בה, להיות אובייקטיבי וסובייקטיבי בעת ובעונה אחת, להיות בקשר עם האחר אבל לא "לטבוע" בקשר, לפתח פונקציה מתבוננת ולא רק משתתפת. יכולת זו חיונית למטפל כדי לזהות את פנטזיית ההצלה שמתעוררת בו אל מול המטופל ולהאיר תהליכים לא מודעים אשר משפיעים עמוקות על תהליכי ההעברה בטיפול.

בריטון (Britton, 1998) מוסיף, שבקליניקה ניתן לפגוש בהכחשה לא רק של המציאות החיצונית אלא גם של המציאות הפנימית. כשמטפל שומע פנטזיות של המטופל, הוא צריך לשאול את עצמו האם יש כאן ניסיון לבוא במגע עם אמונות לא מודעות או האם מדובר בפנטזיה שנועדה להימנע מהן? (שם, עמוד 118). ניתן להוסיף על כך שמטפל צריך להיות קשוב גם לפנטזיות של עצמו ולשאול את עצמו את אותן שאלות. בריטון (שם) סבור שהשאלה הזו נכונה גם בנוגע לכוחה של סיפורת. לדעתו כוחה של סיפורת טמון באמת הנפשית שהיא מכילה. הוא טוען שסיפורת דמיונית יכולה לבטא אמת בדיוק כמו שניתן להשתמש בעובדות כנגד האמת. מדובר באמת נפשית המבוססת על קשר עם המציאות הנפשית (ולא עם המציאות החיצונית, החומרית). הדחקת אמונה מסוימת הופכת אמונה זו ללא-מודעת, אך אינה מבטלת כמה מהשפעותיה.

בהקשר זה, יש מקום להדגיש את האיכויות המיוחדות של סיפורי מעשיות והפוטנציאל הגלום בהם לחידוד והבנת תהליכים לא מודעים בטיפול בכלל ובהקשר לפנטזיית ההצלה בפרט. מעשיות משתמשות בסימבוליזם פואטי ומוגזם של הפנטזיה, על מנת לייצג את רגשותיהם של אנשים רגילים כשהם עומדים מול האתגרים האופייניים של החיים. ניתן לראות בסיפורי מעשיות דרמטיזציה מטפורית של מחשבות, אמונות ורגשות עמוקים ואמיתיים של בני אדם בנוגע לחיים היומיומיים והבעיות שעומדות בפניהם וניתן להשתמש בחומרים אלו, המבוססים על קשר עם המציאות הנפשית, בשירות הטיפול.

- Schreber, Papers on technique and other works (1911-1913), Ed and trans: By Strachey et al, London: Hogarth press and the institute of psycho-analysis.
- Freud, S. (1910). A special type of choice of object made by men. (Contributions to the psychology of love I.) S.E. 11. In Esman, A. (1987). Rescue Fantasies. *Psychoanal Quarterly*, 26: 263-270.
- Frosch, J. (1959). Transference derivatives of the family romance. *Journal of American Psychoanalytic Association*, 7: 503-522.
- Jones S. 1995: *The fairy tale, the magic mirror of imagination*, Routledge, New- York .
- Malawista, K. (2004). Rescue fantasies in child therapy. *Child and adolescent social work journal*, 21, (4): 373-386.
- Raufman, R. & Yigael, Y. (2014). 'Little Red Riding Hood and the Fragmentation of the Parent-Child Structure', *Academic Research Journal of Psychology and Counseling* 1, 31-41.
- Schwartz C. (2006). The meaning of silence for the holocaust child survivor: The role of family romance and rescue fantasies. *Psychoanalytic Review*; 93, 6; ProQuest Central, pg.903.
- Segal, H. (1977). *The Work of Hanna Segal: A Kleinian Approach to Clinical Practice*, Chapter 12. New York : J. Aronson.
- מקורות**
- אוגדן, ת. (1989) *הקצה הפרימיטיבי של החוויה*. (תרגום: אבנר ברגשטיין וחגיית אהרוני) תל-אביב, עם עובד.
- בטלהיים, ב. (1975). *קסמן של אגדות ותרומתן להתפתחות הנפשית של הילד* (תרגום: נורית שליפמן) תל-אביב: רשפים.
- בכר, א. (2007). פנטזיות הצלה של מטפלות קליניות, בתגובות קריאה ונרטיבים בינאישיים בראי מעשה הצלה בסיפור גרוסמני. עבודת דוקטורט, הפקולטה לחינוך. אוני חיפה.
- האחים גרים (1994). *מעשיות, האוסף המלא* (תרגום: שמעון לוי), תל-אביב: ספרית פועלים.
- יגאל י. , ראופמן ר. (2009). 'תחושות בטן' ו'הרהורי לבי' מטבעות לשון כגשר בין התנסויות גופניות לחוויות מנטליות. *שיחות* כ"ג, 3 .
- קליין, מ. (1937). אהבה אשמה ותיקון. בתוך: י. דורבן (עורך) *מלאני קליין כתבים נבחרים* (תרגום: אורה זילברשטיין) ע"מ 53-94, תל-אביב: תולעת ספרים.
- קליין מ. (1946). הערות לכמה מנגונים סכיזואידיים. מתוך: י. דורבן (עורך) *מלאני קליין כתבים נבחרים*. (תרגום: אורה זילברשטיין) ע"מ 177-203, תולעת ספרים, תל-אביב.
- Berman E. (2003). Ferenczi, rescue and utopia. *American Imago*, 60 (4): 429-444
- Britton R. (1998) *Belief and Imagination*. Routledge.
- Britton R. (2004). Subjectivity, Objectivity, and Triangular Space, *Psychoanalytic Quarterly*, 73: 47-61
- Esman, A. (1987). Rescue Fantasies. *Psychoanal Quarterly*, 26: 263-270.
- Freud, S (1913). The occurrence in dreams of material from fairy tails. In : (1953-74) *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud*, vol.XII: Case history of

לפניות בנוגע למאמר זה :
נעמי גוברין naomigovreen@gmail.com